

DARIUSZ PIECHOTA

 <https://orcid.org/0000-0002-7943-384X>

Uniwersytet w Białymstoku

Fantastyka przełomu XIX i XX wieku w służbie edukacji polonistycznej na rzecz kryzysu klimatycznego

Fantasy of the turn of the 19th and 20th centuries in the service of Polish language education for the climate crisis

Abstract: This article is an attempt to introduce into school teaching the practice of re-reading the canon from an ecocritical perspective, and taking into account new texts raising the issue of global warming. The author suggests including fantasy from the turn of the 19th and 20th centuries, in particular the forgotten works of Antoni Lange, into the curriculum. Works such as *New Tarzan* and *The Memorial of Dr. Chiang-Fu-Li* may become an impulse for reflection on the nineteenth-century sources of the current crisis. Paradoxically, fantasy prose at the turn of the 19th and 20th centuries, read from an ecocritical perspective, reveals the aesthetics of modernism in the new, paradoxically realistic setting of the Anthropocene. Apocalyptic images seem extremely compatible with the contemporary realities, and constitute a kind of intergenerational parallel (19th–21st century).

Keywords: ecological humanities, global warming, ecocriticism, fantasy at the turn of the 19th and 20th centuries, Antoni Lange

Abstrakt: Niniejszy artykuł stanowi próbę wprowadzenia do dydaktyki szkolnej praktyki polegającej na relekturze kanonu z perspektywy ekokrytycznej oraz uwzględnieniu nowych tekstów poruszających kwestię globalnego ocieplenia. Autor proponuje włączenie do programów nauczania fantastyki z przełomu XIX i XX wieku, w szczególności zaś zapomnianej twórczości Antoniego Langego. Utwory takie jak *Nowy Tarzan* oraz *Memoriał doktora Czang-Fu-Li* mogą stać się impulsem do refleksji na temat dziewiętnastowiecznych źródeł obecnego kryzysu. Zaskakująco, proza fantastyczna przełomu XIX i XX wieku odczytywana z perspektywy ekokrytycznej odsłania estetykę modernizmu w nowej, paradoksalnie realistycznej scenerii antropocenu. Apokaliptyczne obrazy wydają się niezwykle kompatybilne z realiami współczesności i stanowią rodzaj międzypokoleniowej paraleli (XIX–XXI wiek).

Słowa kluczowe: humanistyka ekologiczna, globalne ocieplenie, ekokrytyka, fantastyka przełomu XIX i XX wieku, Antoni Lange

Wstęp

Żyjemy w niezwykle dynamicznych i niespokojnych czasach. Zagrożają nam kolejne konflikty zbrojne, ale przede wszystkim nieuchronnie zbliżamy się do katastrofy ekologicznej, która bezpowrotnie zniszczy naszą planetę. Nikogo już nie dziwi zjawisko globalnego ocieplenia, które odczuwamy coraz boleśniej nie tylko z powodu tropikalnych upałów w lecie, ale i niepokojących anomalii pogodowych. Tornada, wichury, opady gradu stały się powszechnymi zjawiskami odnotowywanymi niemalże w każdym zakątku globu ziemskiego. Niestety zmniejszające się powierzchnie lasów tropikalnych, ginące kolejne gatunki zwierząt i roślin, bezpowrotnie znikające z powierzchni Ziemi, nie wywołują głębszej refleksji w społeczeństwie konsumpcyjnym, którego ciągły apetyt na nowe produkty przyczynił się do narastającego kryzysu klimatycznego, słusznie nazywanego kryzysem wyobraźni (Buell, 1995). Nie pomagają także liczne doniesienia naukowców prognozujących katastrofalne skutki globalnego ocieplenia, które dotkliwie będą odczuwalne nie za 100 lat, lecz za kilka dekad. Dodajmy, że zjawisko to jest najbardziej udokumentowane w historii nauki. Znaleźliśmy się w martwym punkcie, który Ewa Bińczyk (2018) nazywa marazmem antropocenu. Marazm ten wydaje się obejmować różne aspekty ludzkiej egzystencji i dotyczy nie tylko globalnej polityki względem zmian klimatycznych, ale również edukacji.

Mimo że w dokumentach oświatowych, na co zwróciła uwagę Magdalena Ochwat (2020a: 186–187), znajduje się adnotacja dotycząca kształcenia na rzecz klimatu, jej realizacja wydaje się znikoma. Zagadnienia związane z kryzysem środowiskowym funkcjonują na obrzeżach programów nauczania, a przecież nie tak dawno temu młodzież aktywnie włączyła się w organizowane strajki klimatyczne, których ikoną stała się Greta Thunberg. Problem dotyczący braku kompleksowego kształcenia proekologicznego w szkolnictwie wyższym poruszyła Małgorzata Latoch-Zielińska (2023: 2), która słusznie podkreśla, że poloniści muszą być przygotowani na wyzwania przyszłości. To właśnie oni będą kształcić młode pokolenia w duchu odpowiedzialności za siebie i pozostałych mieszkańców naszej planety (Latoch-Zielińska, 2023: 2). Edukacja ekologiczna, jak stwierdza wspomniana badaczka, powinna opierać się na trzech kluczowych elementach: świadomości, postawie i działaniu (Latoch-Zielińska, 2023: 4). Triada ta może zmienić nastawienie młodszej generacji wobec nie-ludzkiego świata, ale także przyczynić się do ograniczania zapędów konsumpcyjnych na rzecz zrównoważonego rozwoju. Szczególną rolę odgrywać będą poloniści, gdyż lekcje języka polskiego stwarzają możliwości dyskusji nad problemami, z którymi boryka się współczesny świat (Ochwat, 2020a, 2020b, 2020c, 2023a, 2023b; Lange, 2021; Latoch-Zielińska, 2023; Zdunik, 2023).

(Re)konstrukcje kanonu?

W toczącej się obecnie dyskusji na temat kanonu lektur szkolnych podejmowane są głównie kwestie dotyczące skracania listy lektur, co tłumaczy się chociażby zbyt obszerną podstawą programową. Kolejny problem dyskutowany w przestrzeni publicznej skupia się wokół pytania: czy należy czytać całą książkę, czy wyłącznie jej fragmenty? W rozmowach tych nie porusza się fundamentalnej kwestii dotyczącej dostosowania tekstów kultury do problemów współczesnego świata. Jestem świadomy, że wprowadzenie nowych pozycji do spisu lektur obowiązkowych wzbudziłoby kontrowersje zarówno wśród nauczycieli, jak i uczniów. Może zatem warto byłoby poszukać rozwiązania kompromisowego, które promowałoby odczytanie klasyki przez pryzmat ekokrytyki czy *animal studies*. O potrzebie nowej interpretacji inspirowąco pisze Tomasz Sobieraj:

Nasilający się współcześnie kryzys klimatyczny, wywołany destrukcyjnymi działaniami człowieka na cały ekosystem natury, staje się przyczyną istotnego namysłu nad obecną kondycją nauk humanistycznych i społecznych oraz nad ich reakcjami na wspomniany proces, a także – co szczególnie tutaj istotne – skłania do retrospektywnego spojrzenia na świadomość kulturową epok wcześniejszych i do poszukiwań antecedenencji poglądów współczesnych (Sobieraj, 2022: 89).

W podobnym duchu wypowiadają się Magdalena Ochwat¹, Jan Zdunik (2023: 54–57)² i Aleksandra Lange (2021)³. Zdunik (2023: 47) zwrócił uwagę na kilka problemów wynikających z „zielonego” odczytywania tekstów historycznych. Jednym z nich jest brak transferu badań między dydaktyką szkolną

¹ Magdalena Ochwat w wielu artykułach proponuje nowe odczytania lektur szkolnych, uzasadniając konieczność kształcenia nowego typu wrażliwości, która obejmowałaby pozaludzki świat. Szczególnie inspirujące i nowoczesne są jej odczytania baśni *Imbryk* Hansa Christiana Andersena oraz *Zony modnej* Ignacego Krasickiego w kontekście filozofii *zero waste*. Analiza utworu staje się impulsem do dyskusji na temat konsumpcjonizmu we współczesnym świecie (Ochwat, 2020a: 195–200, 2020c: 41–44).

² Jan Zdunik proponuje interesujące odczytanie fragmentów *Prawieku i innych czasów* Olgi Tokarczuk poświęconych grzybni, która w metaforyczny sposób pokazuje relacyjność między światem ludzkim i pozaludzkim.

³ Aleksandra Lange proponuje nowe odczytanie dwóch lektur w szkole podstawowej. Analiza obrazu puszczy w *Panu Tadeuszu* jako matecznika splatającego historię Polski z dziejami tego regionu staje się punktem wyjścia do dyskusji na temat destrukcyjnego wpływu człowieka na środowisko naturalne. Drugim utworem poddanym „zielonej” interpretacji jest baśń *Chojnka* Hansa Christiana Andersena, którą autorka odczytuje w kontekście filozofii *zero waste*.

a akademicką. Transfer ten nie powinien koncentrować się na przytaczaniu dyskusji na przykład na temat zasadności terminów antropocen czy kapitałocen, lecz na przeorientowaniu analizy i interpretacji w stronę nie-ludzkiego świata, który nie byłby traktowany w sposób przedmiotowy. Jak słusznie wskazuje badacz, teoretyczne zagadnienia związane z nowoczesną myślą humanistyki ekologicznej w kontekście dydaktyki szkolnej powinny być ograniczone do minimum i stanowić punkt wyjścia do głębszej refleksji, której konsekwencją stałoby się kształtowanie postawy proekologicznej w najmłodszej generacji.

W kształceniu szkolnym, na co zwróciła uwagę Ochwat (2020a: 187), potrzebujemy innego spojrzenia na relację człowieka z przyrodą, z czym wiąże się także wypracowanie nowego systemu wartości. Badaczka odwołuje się do myślenia relacyjnego, zaproponowanego przez Ewę Domańską (2013: 19–20, 24–25), które jest charakterystyczne dla humanistyki ekologicznej, zakładającej między innymi: interdyscyplinarność (łączenie humanistyki z naukami przyrodniczymi); wyeksponowanie związków między światem ludzkim, roślinnym i zwierzęcym; propagowanie etyki solidarności i szacunku dla wszelkich form życia; zakwestionowanie nadrzędnej pozycji człowieka; uznanie natury za dom. Założenia humanistyki ekologicznej w środowisku naukowym są już dość powszechne, jednak nie przebiły się one do szkół. Na marginesie mówiąc, do tej pory ukazała się jedna praca popularyzująca „zielone” odczytywanie kanonu lektur szkolnych (*Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich* z 2017 roku, pod redakcją Przemysława Czaplińskiego, Joanny Bednarek i Dawida Gortyńskiego). A przecież kształcenie wrażliwości ekologicznej i wychowanie człowieka w duchu empatii wobec całego nie-ludzkiego świata powinno być dzisiaj priorytetowym zadaniem w kształceniu młodego pokolenia. Współczesna edukacja, nie tylko polonistyczna, wymaga nowego sposobu myślenia o świecie jako całości (Ochwat, 2020c: 32), któremu towarzyszyć powinna pogłębiona empatia przejawiająca się w trosce o cały świat natury. Postawa odpowiedzialności za losy planety to jedno z najważniejszych wyzwań, jakie stoją przed ludzkością w XXI wieku.

Pytania o nową jakość kształcenia polonistycznego pojawiają się w pracach przywoływanych już badaczy (Ochwat, Latoch-Zielińskiej czy Zdunika). Ochwat proponuje ideę humanistyki odpornościowej (rezyliencyjnej), sprzyjającej „kształtowaniu pewnych umiejętności społecznych i ekologicznych wspierających funkcjonowanie w trudnych warunkach globalnego kryzysu środowiskowego” (Ochwat, 2023a: 9). W nurcie tym akcentuje się potrzebę kształtowania wspólnoty wszystkich istot żyjących na Ziemi, formowania przynależności do wielkiej sieci życia, rozwijania poczucia związku z miejscem, w którym żyjemy. W podobnym tonie wypowiada się Zdunik (2023: 53–54), który podkreśla rolę empatii w kształceniu polonistycznym oraz proponuje projekt empatii klimatycznej dla współczesnej dydaktyki poloni-

stycznej. Projekt ten zakłada, że lekcje języka polskiego powinny angażować uczniów w problemy współczesnego świata poprzez wspólnotowe przeżywanie, będące podstawą doświadczeń kulturowych. Zdunik, podobnie jak Ochwat czy Lange, proponuje wzbogacenie analiz i interpretacji tekstów o komponent ekokrytyczny. Podobnie jak Zofia Budrewicz (2023: 22) pragnę podkreślić, że „zielone” odczytywanie kanonicznych tekstów traktuję jako dopełnienie klasycznej interpretacji. Jak sygnalizuje badaczka, praktyka ta może „przesuwać w stronę tekstowego centrum to, co dotąd odczytywano jako mniej ważny czy marginalny element tekstowy” (Budrewicz, 2023: 22). Co więcej, taka lektura kształci wrażliwość uczniów na pozaludzki świat, zmienia optykę jego postrzegania w kategoriach relacyjności. Młodzi ludzie w jej trakcie odkrywają także, iż kanon nie jest skostniałym, anachronicznym zbiorem tekstów, lecz przy uważnym ich czytaniu możemy dostrzec antecedencję problemów współczesnego świata. Nowa podstawa programowa, nad którą trwają obecnie prace, powinna stwarzać możliwości doboru tekstów, które ilustrowałyby dylematy związane chociażby z globalnym ociepleniem (Latoch-Zielińska, 2023: 1). Dlatego też w niniejszym artykule zaproponowałbym włączenie literatury fantastycznej przełomu XIX i XX wieku do dyskusji na temat zmian klimatycznych.

Dlaczego fantastyka przełomu XIX i XX wieku?

Utwory zaliczane do fantastyki funkcjonują na obrzeżach podstawy programowej, a jest to jeden z ulubionych gatunków literackich nastoletnich czytelników, co potwierdza chociażby popularność serii o Harrym Potterze, Wiedźminie czy ostatnio – dzięki nowej ekranizacji – *Akademii pana Kleksa* Jana Brzechwy. Teksty o charakterze fantastycznym przełomu XIX i XX wieku mogą być wykorzystywane na lekcjach języka polskiego zarówno w szkole podstawowej, jak i średniej. W przypadku tej drugiej mogą stanowić cenny komentarz podsumowujący na przykład prozę okresu modernizmu. Warto także przypomnieć, że literatura fin de siècle'u uchwyciła niepokoje związane z masową industrializacją. Pisarze, filozofowie tamtego okresu dostrzegli, że cywilizacja przemysłowa destrukcyjnie wpłynęła na życie jednostek, społeczeństwa, jak również środowiska. Twórcy tacy jak Władysław Reymont czy Stefan Żeromski w opisach dymu unoszącego się z kominów fabryk, toksycznych odpadów produkcyjnych spływających do lokalnych rzek ukazali pierwsze symptomy zbliżającej się katastrofy ekologicznej (Piechota, 2021: 80). Dodatkowo, w utworach takich jak przykładowo *Ludzie bezdomni* uchwycono ciemne strony kapitalizmu w postaci nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych,

w tym masowej wycinki drzew (Sobieraj, 2023: 65). Postęp cywilizacyjno-technologiczny, jak podkreśla Tomasz Sobieraj (2023: 67), stanowił poważne zagrożenie dla ekosystemów. Nic dziwnego, że w utworach tego okresu często ukazywano enklawy „martwych lasków”, rachitycznych drzew usychających na skutek zanieczyszczenia gleby i powietrza. Obawiano się też, że toksyczne substancje wykorzystywane w produkcji destrukcyjnie wpłyną na ludzi. Lęki przed zanieczyszczeniem powietrza, zatruciem wody czy zniszczeniem krajobrazu stały się powszechnymi obawami społeczeństwa egzystującego u schyłku XIX wieku (Paczoska, 2010: 65). Robert Macfarlane w artykule *The burning question* (2005) zwrócił uwagę, że współczesne niepokoje związane z kryzysem klimatycznym korespondują z sytuacją, w jakiej znaleźli się Anglicy u schyłku XIX wieku, kiedy to popularnością zaczęły cieszyć się teorie o szybkim wygasaniu słońca, a tym samym zamarzaniu naszej planety (Podraza-Kwiatkowska, 2001: 45). Mam tu na myśli prace fizyka Williama Thomsona o globalnym ochłodzeniu. Teorie te szybko przeniknęły do świata literackiego. Wspomnijmy choćby o *Wojnie światów* (1899) Herberta G. Wellsa, w której ochłodzenie Układu Słonecznego zmusza Marsjan do rozpoczęcia wojny. W ostatnich dwóch dekadach XIX wieku niepokój potęgował również dynamiczny rozwój fizyki. Obawiano się, że w jednym z europejskich laboratoriów trwają prace nad śmiertelnością bronią, która znajdzie zastosowanie militarne w kolejnej wojnie (Oramus, 2020: 113).

Dlaczego Antoni Lange?

Antoni Lange to jeden z ciągle „niedoczytanych” i zapomnianych twórców. Do tej pory ukazały się dwie monografie poświęcone pisarzowi (Szymańska, 1979; Wojciechowski, 2010), opublikowano także kilka artykułów (między innymi: Szczeciński, 2001; Kurkiewicz, 2006a, 2006b; Łoch, 2011) omawiających zbiór opowiadań *W czwartym wymiarze* (1912). Lange był nie tylko poetą, prozaikiem, ale również krytykiem literackim i tłumaczem (między innymi sanskrytu) (Deja, 2023). Jest on autorem *Krótkiego zarysu literatury powszechnej*, w którym szczególne miejsce zajmuje literatura indyjska (Łoch, 2011: 116). Na marginesie mówiąc, zainteresowanie Orientem było powszechne wśród modernistów, topika hinduska pojawia się w twórczości Jana Kasprowicza, Jerzego Żuławskiego oraz Tadeusza Micińskiego (Łoch, 2011: 115). Wspominam o tym, gdyż fascynacja kulturą i filozofią Indii odgrywała istotną rolę w twórczości Langego. Jak pisze Eugenia Łoch, poeta łączył myśl indyjską, między innymi *Mahabharaty*, „z własną wizją świata, określoną spe-

cyficzną konstrukcją psychiki, w której części nastawionej na »wewnętrzne widzenie rzeczy« (Łoch, 2011: 117). Co więcej, zbiór *W czwartym wymiarze*

dotyczy wiedzy przeniesionej z filozofii buddyjskiej i nauki jogów. Świat tych opowiadań jest barwniejszy od rzeczywistości. Jest to świat pełen fantasmagorii i marzeń wizyjno-sennych. Rzeczywistość napawa lękiem, stąd kreowanie w wyobraźni innego obrazu świata, niekoniecznie doskonalszego, ale odmiennego. Prawa natury ulegają w jego kreacji przekształceniom zgodnie z wyimaginowaną rzeczywistością, rządzącą się już inną logiką, potwierdza to pozorny bezład zdarzeń (Łoch, 2011: 120).

Rozwijając myśl Łoch, powiedziałbym, że przenikanie myśli indyjskiej do twórczości Langego łączy się z inną, odmienną od europejskiej, optyką postrzegania rzeczywistości, w której kluczową rolę odgrywają relacje między ludzkim i nie-ludzkim światem. Niewątpliwie wpływ na to miała religia i wiara w nieustanną wędrówkę dusz. Pisarz poszukiwał nie tylko mistycznego związku ze światem pozazmysłowym, ale także jedności ze Wszechświatem.

W tomie *W czwartym wymiarze* fantastyka splata się ze zmianami atmosferycznymi, w wyniku których czytelnicy obserwują aberracje zachodzące w świecie natury. Przywołajmy choćby początek opowiadania *Babunia*:

Pierwsza połowa października była owego roku tak ciepła, że w naszym ogrodzie wszystkie niemal drzewa: jabłunki, wiśnie, kasztany, bzy – od strony południowej, wystawionej na mocniejsze działanie słońca, zajaśniały drobnymi liśćmi żywej, świeżej, jaskrawo zielonej barwy i pokryły się nowym młodocianym bladoróżowym kwiecikiem. Raz jeszcze zakwitły sasanki, konwalie, prymulki i niezabudki, a w ptaszarni słychać było, niby na wiosnę, gęganie gęsi, gdakanie kur i kwakanie kaczek, złudzonych żarem październikowych promieni, co w nich budził niby nowo-wiosenne tęsknoty miłosne (Lange, 2020a: 5).

Tak naprawdę nie wiemy, co przyczyniło się do zakłócenia rocznego cyklu wegetatywnego w przyrodzie. Rozkwit kwiatów i drzew w połowie października wywołał początkowo w bohaterach uczucie euforii, która wraz z ponownym nadejściem wiosny przyczyniła się do melancholijnej refleksji na temat bezpowrotnie utraconej młodości. Z kolei w opowiadaniu *Nowy Tarzan* Lange (2024) porusza kwestię eksperymentów nad zwierzętami z pogranicza medycyny wiwisekcyjnej. Utwór ten może stać się punktem wyjścia do głębszej etycznej zadumy na temat statusu zwierząt we współczesnym świecie. Czy pełnią one wyłącznie utylitarną funkcję w życiu człowieka? Czy istoty słabsze od nas możemy traktować przedmiotowo? Czy postęp

w zakresie produkcji nowoczesnych kosmetyków jest wart cierpienia zwierząt? Już na początku utworu Lange nawiązuje do prac konkretnych badaczy (Woronow, Jaworski), którzy wykorzystując bezbronne zwierzęta, starali się odmłodzić ludzki organizm (Kurkiewicz, 2006b: 114). W *Nowym Tarzanie* amoralni naukowcy przeszczepiają mózgi młodych małp osobom w podeszłym wieku. Tajemnicze laboratorium, założone przez wpływowych biznesmenów, położone jest na granicy między Algierią i Marokiem, z dala od cywilizacji, co stanowi czytelną aluzję do *Wyspy doktora Moreau* (1896) H.G. Wellsa (por. Trześniewska-Nowak, 2022). Pisarz wprowadza postać mściciela – tytułowego Tarzana, który bacznie przygląda się eksperymentom dokonywanym przez naukowców. Szympanś, wykorzystując zdolność do naśladowania człowieka, przeprowadza podobny eksperyment na młodym mężczyźnie. Finałowa scena, w której przerażeni badacze opuszczają laboratorium, symbolizuje zwycięstwo idei humanizmu oraz humanitaryzmu względem zwierząt (Kurkiewicz, 2006b: 114).

Niewątpliwie najciekawszym opowiadaniem z tomu, który warto byłoby omówić na lekcjach języka polskiego, jest *Memoriał doktora Czang-Fu-Li*. W utworze tym niczym w soczewce skupiają się najważniejsze aspekty globalnego kryzysu (środowiskowe, społeczne, ekonomiczne), które splatają się z kryzysem uchodźczym i żywieniowym. Lange, opierając się na obserwacji zmian klimatycznych zachodzących na kontynencie, buduje ponurą wizję przyszłości. Akcja opowiadania rozgrywa się w XXVII wieku i stanowi rodzaj sprawozdania tytułowego bohatera, który dzięki badaniom terenowym odkrył, że dawno temu Europa była zamieszkiwana przez liczne nacje:

[...] jeszcze siedemset lat temu, tj. w pierwszej połowie XX wieku Europa miała klimat bardzo łagodny, że np. w Kampanii rzymskiej kwitły migdały, cytryny i eukaliptusy, jak u nas we Władywostoku; że podobno Rzym stanowił niegdyś potężne imperium, że Rzymianie stworzyli prawo (?!), że Paryż (ta lodowata pustynia) był stolicą wielkiej Republiki i że tu jeszcze w XVIII wieku ogłoszona została tzw. *Deklaracja praw człowieka* (Lange, 2020b: 130).

Źródłem katastrofy, jak pisze naukowiec, stał się sam człowiek, „który rozzułchwalił się nadmiernie i zamierzył kulę ziemską przetworzyć, nie obliczywszy przed tym wszystkich możliwości” (Lange, 2020b: 131). Budowa nowoczesnego kanału Carraba, łączącego Amerykę Środkową z Chinami, okazała się nadmierną ingerencją człowieka w ekosystem. Ludzkość zgubiła pycha, przekonanie o swojej wyjątkowości oraz krótkowzroczność. Nikt nie przewidział, że budowla ta przyczyni się do zmian klimatycznych, których skutkiem będzie powszechne zjawisko migracji ludności w poszukiwaniu nowego miejsca do życia:

Oto mianowicie gorąca woda prądu meksykańsko-norweskiego zaczęła się przelewać z Oceanu Atlantyckiego w głąbię Oceanu Spokojnego – z początku w niewielkich ilościach, po tym zaś w coraz większych – tak że po upływie stu lat – mniej więcej w roku 2050 Golsztrom europejski zniknął zupełnie i, można rzec, zlodowaciał. Krainy niegdyś ciepłe, jak Irlandia, Anglia, Skandynawia, Niemcy itd., pozbawione fal prądu gorącego – zaczęły stygnąć stopniowo, oziębiać się i lodowacieć, aż zamarły całkowicie i stały się siedliskiem wiecznych śniegów i lodów; później nieco Iberia, Francja i Włochy – ogrzewane czas jakiś tchnieniem wiatrów afrykańskich – również uległy mroźnym prądom Atlantyku i również zastygły i zlodowaciały (Lange, 2020b: 133).

Lange słusznie przewidział, że niekontrolowany rozwój nauki i przemysłu diametralnie odmieni ludzką egzystencję, a przyszłość ludzkości będzie rygorystycznie uzależniona od postępujących zmian klimatycznych. Pisarzowi bliskie wydaje się współczesne myślenie relacyjne, gdyż dostrzega ściśle zależności między postępowem technologicznym a zmianami klimatycznymi, bezpowrotnie niszczącymi świat natury. Tytułowy naukowiec z opowiadania wśród wykopalisk odnalazł kości reniferów, które niegdyś żyły na obszarach Syberii (Lange, 2020b: 130). W wyniku zmian klimatycznych wraz z jej mieszkańcami zwierzęta te emigrowały w kierunku Europy, gdzie na skutek ochładzającego się klimatu bezpowrotnie wyginęły.

Co ciekawe, pisarz zwraca uwagę, że w wyniku katastrofy ekologicznej o potęgę danego państwa świadczy nie rozwój technologiczny, lecz rozwój rolnictwa. W obliczu klęski żywnościowej, jaką stał się głód, pozycja danego kraju jest ściśle uzależniona od plonów Ziemi. We Władywostoku, położonym na odległych terenach Syberii, rosną cytryny, pomarańcze, daktyle, kwitną migdały, cytryny i eukaliptusy. Niezwykle interesujące w kontekście współczesnego marazmu antropocenu wydają się spostrzeżenia naukowca, który w jednej z książek odkrytych na lodowatej, europejskiej pustyni wyczytał, iż:

[...] ten naród [Francuzi – D.P.] w połowie XX wieku był właśnie w przededniu realizacji największej reformy, jaka była od początku świata: w przededniu rozwiązania kwestii socjalnej. Że właśnie kiedy zaczęło się budowanie podstaw tej wielkiej przemiany społecznej – ziemia w Europie nagle zaczęła marznąć, temperatura średnia roczna zaczęła opadać (do 3, nawet 2 stopni Celsjusza) – wszelka inicjatywa w tej doniosłej sprawie została sparaliżowana (Lange, 2020b: 135).

Nieodwracalne transformacje dokonujące się na skutek zmian klimatycznych wywołują raczej marazm i wzmacniają postawę kolektywnego wyparcia problemu

(Bińczyk, 2018: 71). Być może wynikało to z bagatelizacji postępujących zmian, gdyż kryzys klimatyczny, jak pisze Andrzej Marzec, ma w sobie coś widmowego, „nieuchwytnego, z czym jesteśmy połączeni, ale połączenia nie możemy ujrzeć, a jedynie przeczuwamy jego istnienie” (Marzec, 2021: 86). Zmiany klimatyczne stanowią Mortonowskie hiperobiekty, ciągle obecne, ale nieuchwytnie, gdyż wchodzą w sieci powiązań z całym ekosystemem, nieustannie zmieniając jego formę (Barcz, 2018: 79). Co więcej, zmiany klimatyczne mają w sobie coś widmowego – „nieustannie powracają i krążą, wydobywając wyparte na powierzchnię” (Michalski, 2022: 57). Lange zdaje się przestrzegać przed nadmierną ingerencją w ekosystem, gdyż nikt nie jest w stanie przewidzieć dalekosiężnych zmian dokonujących się w środowisku. Pisarz stawia także kluczowe pytania dotyczące miejsca człowieka i jego relacji ze światem natury, które nie powinny koncentrować się na grabieniu kolejnych obszarów Ziemi oraz bezmyślnej eksploatacji w imię rzekomego postępu.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że współczesne odczytanie kanonu literackiego powinno zostać wzbogacone o ekokrytyczną analizę. Poloniści powinni uwzględnić również inne utwory, które na zasadzie kontekstualnej lektury stałyby się impulsem do dyskusji na temat destrukcyjnego oddziaływania człowieka na ekosystem. Jak słusznie podkreśla Ochwat:

Rolą nauczycieli polonistów we współczesnej szkole może być pokazanie w literaturze projektów życia wspólnoty międzygatunkowej opartych na wzajemnej trosce i przełożenie ich na nowe opowieści, które staną się sygnałem nadejścia nowego myślenia, stworzą dobre podstawy życia nowego pokolenia – Generacji S (S jako symbiocen) (Ochwat, 2023b: 178).

Opowiadania Langego, podejmujące problem zmian klimatycznych, nieustannej eksploatacji świata natury czy instrumentalnego traktowania zwierząt, stanowią propozycję metodyczną, która z jednej strony może stać się impulsem do głębszej refleksji na temat dziewiętnastowiecznych źródeł obecnego kryzysu, z drugiej zaś – dzięki uważnej lekturze (*close reading*) pozwoli uczniom dostrzec, że problemy opisywane w dawnych tekstach nie są anachroniczne. Co więcej, zaskakująco proza fantastyczna przełomu XIX i XX wieku odczytywana z perspektywy ekokrytycznej odsłania estetykę modernizmu w nowej, paradoksalnie realistycznej scenerii

antropocenu. Apokaliptyczne obrazy wydają się niezwykle kompatybilne z realiami współczesności i stanowią rodzaj międzypokoleniowej paraleli (XIX–XXI wiek).

Bibliografia

- Barcz A., 2018, *Przedmioty ekozagłady. Spekulatywna teoria hiperobektów Timothy'ego Mor-
tona i jej (możliwe) ślady w literaturze*, „Teksty Drugie”, nr 2, s. 75–87.
- Bińczyk E., 2018, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, PWN, Warszawa.
- Budrewicz Z., 2023, *Etyka ekologiczna na lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka. Innowacje”,
nr 17, s. 17–30.
- Buell L., 1995, *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of
American culture*, Harvard University Press, Cambridge.
- Deja K., 2023, *Teozofia i Indie. „Księga proroków” Antoniego Langego*, w: *Młoda Polska ezo-
teryczna. Studia*, red. M. Bajko, J. Ławski, U.M. Pilch, Wydawnictwo Prymat, Białystok,
s. 175–189.
- Domańska E., 2013, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie”, nr 1/2, s. 13–32.
- Kurkiewicz M., 2006a, *Antoniego Langego peregrynacje „W czwartym wymiarze”*, w: *Z proble-
matyki krótkich form narracyjnych. Nowela młodopolska*, red. H. Ratuszna, Wydawnictwo
Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 147–173.
- Kurkiewicz M., 2006b, *Medycyna w służbie młodości. O dwóch opowiadaniach Antoniego
Langego („Babunia”, „Nowy Tarzan”)*, w: *Sposoby leczenia dawniej i dziś w świetle litera-
tury i medycyny*, cz. 3, red. E. Łoch, G. Wallner, Wydawnictwo LTN, Lublin, s. 108–120.
- Lange Aleksandra, 2021, *Im dalej w las, tym więcej drzew? Kształtowanie wrażliwości na
naturę w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej
Języka Polskiego”, t. 30, s. 65–80.
- Lange Antoni, 2020a, *Babunia*, w: A. Lange, *W czwartym wymiarze. 12 opowiadań fanta-
stycznych*, Wydawnictwo CM, Warszawa, s. 5–18.
- Lange Antoni, 2020b, *Memoriał doktora Czang-Fu-Li*, w: A. Lange, *W czwartym wymia-
rze. 12 opowiadań fantastycznych*, Wydawnictwo CM, Warszawa, s. 129–136.
- Lange Antoni, 2024, *Nowy Tarzan*, Wolne Lektury, [http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/
lange-nowy-tarzan](http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/lange-nowy-tarzan) [dostęp: 05.10.2024].
- Latoch-Zielińska M., 2023, *Przygotowanie przyszłych polonistów do wyzwań edukacji eko-
logicznej*, „Postscriptum Polonistyczne”, nr 1 (31), s. 1–17, [https://doi.org/10.31261/
PS_P.2023.31.12](https://doi.org/10.31261/PS_P.2023.31.12).
- Łoch E., 2011, *Motywy orientalne w twórczości prozatorskiej Antoniego Langego*, w: *Orient
w literaturze i kulturze modernizmu*, red. E. Łoch, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii
Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 115–125.

- Macfarlane R., 2005, *The burning question*, The Guardian, 24.09.2005, <https://www.theguardian.com/books/2005/sep/24/featuresreviews.guardianreview29> [dostęp: 18.07.2024].
- Marzec A., 2021, *Antropocień: filozofia i estetyka po końcu świata*, PWN, Warszawa.
- Michalski M.A., 2022, *Ekowidmologia jako strategia lektury. Studium przypadku „Kości, które nosisz w kieszeni” Łukasza Barysa*, „Jednak Książki”, nr 2 (25), s. 51–62.
- Ochwat M., 2020a, *Edukacja polonistyczna wobec kryzysu klimatycznego – rozpoznania i rekomendacje dydaktyczne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Educatio Nova”, t. 5, s. 185–204.
- Ochwat M., 2020b, *Katastrofa klimatyczna Non-Fiction*, „Kultura Współczesna”, nr 2 (109), s. 204–218.
- Ochwat M., 2020c, *(Współ)myślenie w humanistyce. Literackie ekokształcenie w epoce antropocenu*, „Polonistyka. Innowacje”, nr 12, s. 31–51.
- Ochwat M., 2023a, *Humanistyka odpornościowa w czasach katastrofy klimatycznej*, „Postscriptum Polonistyczne”, nr 2 (32), s. 1–20, https://doi.org/10.31261/PS_P.2023.32.01.
- Ochwat M., 2023b, *Rozszczelnienie antropocenu. Nowy zwrot solidarnościowy w edukacji polonistycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Didacticam Litterarum Polonarum et Linguae Polonae Pertinentia”, nr 14, s. 167–180.
- Oramus D., 2020, *Stany splecione. Fizyka a literatura współczesna*, Copernicus Center Press, Kraków.
- Paczoska E., 2010, *Prawdziwy koniec XIX wieku. Śladami nowoczesności*, PWN, Warszawa.
- Piechota D., 2021, *Wątki ekologiczne w prozie modernistów*, „Porównania”, nr 2 (29), s. 79–96.
- Podraza-Kwiatkowska M., 2001, *Literatura Młodej Polski*, PWN, Warszawa.
- Sobieraj T., 2022, *W sieci natury i kultury. Bolesław Prus wobec dylematów światopoglądowych swojej epoki*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Sobieraj T., 2023, *Trajektorie kapitalizmu (kapitałocenu). Ideologie powieści przemysłowych i środowiskowych*, „Pamiętnik Literacki”, z. 2, s. 65–86.
- Szcześniak J., 2001, *Z problematyki science fiction w prozie Antoniego Langego*, w: *Modernistyczny wizerunek człowieka. Studia historycznoliterackie*, red. J. Szcześniak, D. Trześniowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 81–94.
- Szymańska B., 1979, *Poeta i nieznane. Poglądy filozoficzne Antoniego Langego*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław.
- Trześniewska-Nowak A., 2022, *W kleszczach lęku. Thriller medyczny w literaturze i kulturze popularnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Wojciechowski P., 2010, *Logos, byt, harmonia. Antoniego Langego czytanie kultury*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin.
- Zdunik J., 2023, *Czy empatia jest odpowiedzią na antropocen? Kilka refleksji z perspektywy psychologii lektury i dydaktyki polonistycznej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, t. 11, s. 47–61.

Dariusz Piechota – dr, literaturoznawca, asystent na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku, członek Laboratorium Animal Studies – Trzecia Kultura. Autor monografii: *Między utopią a melancholią. W kręgu nowoczesnej i ponowoczesnej literatury fantastycznej* (2015), *Pozytywistów spotkania z naturą. Szkice ekokrytyczne* (2018), *Na fali nostalgii. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte w najnowszej kulturze i literaturze popularnej* (2022), *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej* (2022), *Świat mieszczań w prozie Michała Bałuckiego* (2023). Współredaktor serii Zielona Historia Literatury: *Emancypacja zwierząt?* (2015), *Ekomodernizmy* (2016), *Między empatią a okrucieństwem* (2018), *(Nie)zapomniane zwierzęta* (2021). W kręgu jego zainteresowań badawczych znajdują się: literatura przełomu XIX i XX wieku (pozytywizm i Młoda Polska), współczesna literatura i kultura popularna, *animal studies*, ekokrytyka.

Dariusz Piechota – Ph.D., literary scholar, assistant at the Faculty of Philology of the University of Białystok, member of the Animal Studies Laboratory – Third Culture. Author of the monograph: *Między utopią a melancholią. W kręgu nowoczesnej i ponowoczesnej literatury fantastycznej* [Between utopia and melancholy. In the circle of modern and postmodern fantasy literature] (2015), *Pozytywistów spotkania z naturą. Szkice ekokrytyczne* [Positivist encounters with nature. Ecocritical sketches] (2018), *Na fali nostalgii. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte w najnowszej kulturze i literaturze popularnej* [On the wave of nostalgia. The 1980s and 1990s in recent popular culture and literature] (2022), *Eksperymenty postrealistów. Szkice o najnowszej literaturze polskiej* [Postrealists' experiments. Sketches on the latest Polish literature] (2022), *Świat mieszczań w prozie Michała Bałuckiego* [The world of townspeople in the prose of Michał Bałucki] (2023). Co-editor of the Green History of Literature series: *Emancypacja zwierząt?* [Emancipation of animals?] (2015), *Ekomodernizmy* [Ecomodernisms] (2016), *Między empatią a okrucieństwem* [Between empathy and cruelty] (2018), *(Nie)zapomniane zwierzęta* [(Un)forgotten animals] (2021). His research interests include literature at the turn of the 19th and 20th centuries (positivism and Young Poland), contemporary literature and popular culture, animal studies, ecocriticism.